

Tanulmány

Sajgál Mónika

A beszédretorika módszerének alkalmazása az intézményes kommunikáció vizsgálatában

Társadalmi pozicionálás egy rendőrségi tanúkihallgatásban

Abstract

The article presents linguistic means of social positioning in a police interrogation of witnesses and analyses its institutional characteristics and speechstructural impact.

Terms of "social categorization" and "positioning in conversation" are defined following the approaches of Goffman, Sacks and Wolf. By using the methodology of ethnomethodological conversation analysis and speech rhetoric, interactive mechanisms are discussed which help the partners to recognize their categorical situation. The question of how these linguistic activities influence the possibilities of participants in institutional communication is also answered.

0 Bevezetés és kérdésfelvetés

Dolgozatom része egy átfogóbb alkalmazott nyelvészeti kutatásnak¹, amely azt vizsgálja, hogy a jogi eljárás intézményes keretei között – konfliktusorientált kommunikációs helyzetben – milyen retorikai eljárásokat alkalmaznak a beszédpartnerek problémamegoldás, konfliktuskezelés esetén. E kutatás keretein belül rendőrségi kihallgatások transzkripcióiban² vizsgálom a beszélgetőpartnerek által alkalmazott kooperációs formákat, a megértés jelzését és fenntartását, a társadalmi identitások és kapcsolatok konstitúcióját, valamint arra keresek választ, hogyan szereznek érvényt a beszédpartnerek a valóság valamilyen módon történő ábrázolásának.

Tanulmányomban azzal a rendőrségi kihallgatásban részt vevő felek számára elsődleges fontosságú kérdéssel foglalkozom, hogy miképpen interpretálják és értékelik a beszédpartnerek egymás nyelvi aktivitását és viselkedését, s ezáltal hogyan alakulnak a beszélgetés folyamán további cselekvési lehetőségeik.

¹ Az OM által támogatott FKFP – 0653/2000. nyilvántartási számú "Nyelvhasználat a jogi eljárásban. Nyelvi átfordítás és ténykonstitúció a jogi tényállás megállapításának folyamatában" című kutatási program a jogi nyelv sajátosságait vizsgálja egyrészt rögzített hangdokumentumok (kihallgatások és bírósági tárgyalások) másrészt írásos dokumentumok (jegyzőkönyvek, határozatok) nyelvi anyagán. Vizsgálja a szóbeli kommunikáció egyes szakaszait, a szakaszokat összekötő átfordításokat és az eljárás végeredményeként rögzített szöveget, mint a diskurzus és a narratíva hivatalos összefoglalását.

² Rendőrségi kihallgatásokon 2000 és 2001 között készültek hangfelvételek, melyek transzkribálása a program keretein belül most is folyamatban van. Az alkalmazott átírási konvenció a GAT transzkripciók rendszert követi (vö. Selting et al. 1998).

A bemutatott nyelvi aktivitások segítségével a kommunikációban részt vevő felek bizonyos társadalmi szerepeket tulajdonítanak maguknak és egymásnak azért, hogy definiálják és kontrollálják cselekvésük feltételeit és érvényességi körét. Ezzel az a céljuk, hogy megvalósítsanak bizonyos, érdekükben álló célokat, mint pl. a saját pozíció megvédése, az érvelés elfogadtatása, a partner meggyőzése stb. Az elemzés során az alkalmazott nyelvi stratégiák felszíni struktúráinak leírása az etnometodológiai konverzációelemzés (továbbiakban KE) módszerével történik, mivel azonban ezek beszédstrukturáló erejének bemutatására is kísérletet teszek, szükségesnek találtam az említett metodológia kibővítését a beszédretorika irányába.

Összefoglalva tehát jelen dolgozat tárgya a társadalmi pozicionálás megnyilvánulási formáinak és beszédstrukturáló erejének bemutatása egy tanúkihallgatás példáján keresztül.

1 Tudomány módszertani háttér

1.1 Diskurzuselemzés versus konverzációelemzés

A jogi környezetben zajló intézményspecifikus kommunikáció főbb jellemzőinek leírására és elemzésére a beszélt nyelvi interakciókutatás egyik gyakran alkalmazott módszerének, az etnometodológiai konverzációelemzésnek a felhasználásával vállalkozom. E kutatás esetében intézményes keretek között zajló beszélt nyelvi diskurzus kutatásáról van szó. Mivel a diskurzus kutatást mind tárgyának meghatározását, módszertanát, mind fogalmi apparátusát illetően sokszínűség jellemzi, fontosnak tartom a tudomány módszertani háttér rövid bemutatását.

Jelen vizsgálat a diskurzus kutatásnak azt a vonulatát követi, amelynek tárgya a szóbeli társas kommunikáció adott társadalmi kontextusban, és ami a nyelvet, mint dinamikus, társadalmi interaktív jelenséget értelmezi. A diskurzus kutatás számos áramlata közül leginkább kettő – a diskurzuselemzés és a konverzáció- vagy beszélgetéselemzés – határozza meg a nemzetközi beszélt nyelvi kutatásokat (vö. Becker-Mrotzek 1999: 5-7, Deppermann 1999, Iványi & Kertész 2001). A kettő közötti különbség egyrészt vizsgálati tárgyában, másrészt az elemzés módszerének irányában ragadható meg.

A diskurzuselemzés szerint a diskurzus nem más, mint a társadalmi cselekvések kommunikatív formája. Módszertana deduktív, tehát az elemzés során a nyelvi cselekvés formái az interakcióban lefektetett célokból vezethetők le (vö. Levinson 2000: 311-320). Ezen irányzat közvetlen folytatásának tekinthető a funkcionális pragmatikai diskurzuselemzés, amely a hétköznapi kommunikáció leírásán kívül jelentős eredményeket ért el az intézményes kommunikáció kutatásában.³

A konverzáció- vagy beszélgetéselemzés⁴, amely a 70-es évektől egyre nagyobb népszerűségnek örvendő amerikai *conversational analysis* alapján jött létre és abból nőtte ki magát, az etnometodológia módszerét alkalmazza.⁵ Ez az irányzat nem eleve adott, a társadalmi tuda-

³ A funkcionális pragmatikai diskurzuselemzésről Griebhabernél (2001: 75-95) olvashatunk. Rövid áttekintést ad az irányzat eddigi történetéről, tárgyáról és módszeréről, az újabban használatban lévő syncWRITER számítógépes átírási programjáról, ill. az időpontegyeztetés példáján szemlélteti azokat. Az intézményes kommunikáción belül Hoffmann foglalkozik részletesen a jogi diskurzus cselekvésmintáinak és dialógusmintáinak leírásával (vö. Hoffmann 1983a: 7-28, Hoffmann: 1983b).

⁴ Részletes áttekintést olvashatunk az etnometodológiai konverzációelemzésről német nyelven a következő szerzőknél: Deppermann (1999), Meibauer (2001) és Bergmann (1994), magyar nyelven Iványi (2001).

⁵ Az amerikai szociológiának az etnometodológiai irányzata arra keres választ, melyek azok a módszerek, amelyekkel a társadalom tagjai a szociális valóságot létrehozzák, valamint rendezettnek, magyarázhatónak és szabályszerűnek találják. Képviselői azt a meggyőződést vallják, hogy a társadalmi valóság mind a szocioló-

tunkban létező cselekvésmintákat feltételez, hanem abból indul ki, hogy a beszélgetés résztvevői a társadalmi valóságot a kommunikáció során hozzák létre.⁶ Célja, hogy leírja milyen módszereket használ a kommunikáció résztvevője a kommunikatív valóság létrehozásához, és hogy rekonstruálja a beszélgetés szerkesztésének és a jelentés létrehozásának eljárásait. Azt feltételezi, hogy a társadalom tagjai a beszélgetések során a társadalmi valóság nyelvi struktúrájának céljából különböző szisztematikus és rutinszerű praktikákat gyakorolnak, ezekkel szervezik a beszélgetés menetét és hozzák létre értelmét. Dolgozatomban nem kívánom részletesen tárgyalni a konverzációelemzés elméletét,⁷ néhány fontos módszertani alapállás ismeretétől mégsem tekinthetek el.

Az etnometodológiai konverzációelemzés módszerét alkalmazó nyelvésznek a beszélt nyelv vizsgálatakor annak pontos rekonstruálása a feladata, hogy hogyan cselekednek a beszélgetés résztvevői, mi a célja, funkciója ennek a cselekvésnek, és milyen cselekvési lehetőségek állnak a beszélgetők rendelkezésére a beszélgetés egy adott pillanatában. A beszélgetés folyamán a beszélgetőpartnerekre különösen két nyelvi tevékenység jellemző: egyrészt kialakítják a kommunikációban megvalósítandó feladatok érdekében alkalmazott nyelvi stratégiákat, másrészt megmutatják, milyen kontextusban akarják megértetni megnyilvánulásait.

A hangfelvételeken rögzített élőnyelvi beszélgetések konkrét elemzése lépésről lépésre, a forma és funkció összefüggésének megvilágítása révén történik. Nem az a cél, hogy előre gyártott elméleteket példákkal illusztráljunk, statisztikai számítások végzésével előzőleg lefektetett hipotéziseket teszteljünk. Az empirikus vizsgálat során arra kell törekednünk, hogy az elméleti kérdésfeltevéseket, hipotéziseket a beszélgetések konkrét részleteinek elemzése alapján fejlesszük ki.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azonban bizonyos univerzális tulajdonságokat, amelyek a KE szerint minden beszélgetésre jellemzőek és amelyek Deppermann (1999: 7-12) alapján a következők:

1. A beszélgetések a beszédpartnerek alkotó, aktív tevékenységének eredményei.
2. A beszélgetések olyan időben zajló események, amelyek a beszédpartnerek aktivitásának egymásutániságában jönnek létre.
3. A beszélgetések a beszélgetőpartnerek interaktív, kölcsönösen egymásra utaló tevékenységének eredményei.

gus, mind a hétköznapi ember számára, mint egy nyelvi előre strukturált, interszjektív valóság jelenik meg, tehát nyelvi kategóriákban rögzített. A korábbi, a logikai pozitivizmust és a kritikai racionalizmust követő szociológiai irányzat módszertanával szemben az etnometodológia nem a természettudományos módszertan analóg alkalmazására törekszik, hanem abból indul ki, hogy a társadalmi valóság az interakcióban strukturált és a társadalom tagjai által interpretált formában létezik. Tudományelméleti szempontból tehát a deduktív, analitikus módszernek az etnometodológiai interakcionista módszer által való leváltása történik.

⁶ Közel 30 éves aktív elemző munka után a beszélgetéselemzők szerint ez a kiinduló pozíció alapvető revidálásra szorul. Deppermann (2001) szerint alapvető változtatásra van szükség a módszertani hozzáállásban, ugyanis lehetetlen azt feltételezni, hogy előfeltevések nélkül interpretál a beszélgetéselemző. Mind a beszélgetőpartnereknek, mind az elemzőknek előfeltevésük van a beszélgetéstípusról, a beszélgetés tartalmáról, a cselekvés céljáról, a beszélgetőpartnerek életrajzáról, az interakció szabályszerűségéről stb. Ennek megfelelően az elemző nemcsak a strukturális, felszínen megragadható jegyek segítségével vonhat le következtetést a beszélgetés egészére vonatkozólag, hanem az interpretáció szempontjából meggyőző előfeltevéseket is bevonja az elemzésbe.

⁷ Mind angol, mind német és magyar nyelven is hozzáférhető bevezető munkák a nyelvészeti konverzációelemzés módszertanába (vö. Bergmann (1988), Schiffrin & Tannen & Hamilton (2001), Deppermann 2001, Iványi 2001).

4. A beszélgetőpartnerek tipikus, kulturálisan többé-kevésbé elterjedt, mások számára felismerhető és érthető módszereket használnak beszédük szervezéséhez és értelmezéséhez.
5. A beszélgetőpartnerek közös és individuális célokat követnek, amely célok elérésének érdekében meg kell oldaniuk bizonyos, a beszélgetésben felmerülő problémákat.

A KE módszertanával kapcsolatban fontosnak tartom még megemlíteni azt a három elemző perspektívát, amely ma meghatározza a kutatás fő irányát. Amíg a korai, ún. klasszikus konverzációelemzés keretein belül a beszélgetéseknek csupán a felszíni struktúrákban megragadható általános törvényszerűségeit írták le, és rendszerezték, addig a mai kutatás – a KE-ből kinőtt beszédretorikán belül – arra koncentrál, hogy az interakció konkrét feltételei mellett milyen cselekvési lehetőségei vannak az egyénnek, és hogyan használja fel az interakciót létrehozó strukturáló elemeket cselekvése céljának elérésére. A legújabb kutatások arra keresnek választ, hogy új eredményekkel szolgálhat-e a KE módszere egyes társadalmi csoportok kommunikációs stílusának leírására alkalmazva (Kallmeyer 1996, Schmitt 2001: 143-147, Keim 2001).

1.2 A beszédretorika, mint a konverzációelemzés alkalmazása a hétköznapi beszélgetés retorikai stratégiáinak feltárásában⁸

Vizsgálatomban az alkalmazandó módszernek a beszédretorika irányába történő kitérítése több szempontból motivált. Deppermann (1999: 10) utal rá, hogy egy adott, a beszélgetésben fellelhető nyelvi tevékenységnek az explikálásához nemcsak annak pontos ábrázolása tartozik, hogy hogyan, milyen nyelvi struktúrák segítségével történik egy adott probléma megoldása, hanem annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy mi a nyelvi cselekvésnek a beszélgetésben betöltendő funkciója, ill. mi implikálja annak létrejöttét az adott kontextusban. A Kallmeyer által programként megfogalmazott beszédretorika lényege is ebben áll (Kallmeyer 1996: 7-19). A beszédretorika elsősorban nem arra koncentrál, hogy az interakcióban megoldandó problémák milyen felszíni nyelvi struktúrák segítségével jönnek létre, hanem arra keres választ, milyen cselekvési lehetőségei vannak az egyénnek az interakció konkrét feltételei mellett, és célravezető módon használja-e a rendelkezésére álló nyelvi eszközöket. Ebben az értelemben egy adott, a felszínen megragadható struktúra nem az interakciós rendszer tulajdonsága, ahogy ezt a klasszikus KE-ben feltételezték, hanem egy a kontextus által implikált⁹ individuális döntéshozatal valamilyen megvalósítandó cél érdekében.

A klasszikus etnometodológiai KE és a beszédretorika közötti legfontosabb különbségeket a következő táblázatban szemléltetem. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a beszédretorikában a klasszikus KE-hez képest fellelhető különbségeket nem ellentétpároként kell értelmezni, hanem bővítésként.

⁸ A klasszikus retorikához képest a beszédretorika magában foglalja az interakcióelmélet eredményeit. Vizsgálja, hogy az egyén nyelvi cselekvése milyen hatással van az interakció résztvevőinek retorikai stratégiáira; valamint, hogy a beszélgetésekben hogyan jönnek létre retorikai stratégiák az adott interakciós feltételek között. Célja, hogy a beszélgetéselemzés módszereit figyelembe véve új elemzési szempontokkal szolgáljon a klasszikus retorika tárgyának leírásában (l. Kallmeyer 1996: 7-19).

⁹ A választott struktúra egyrészt következik az öt megelőző kontextusból, másrészt hatással van az öt követő szöveggörnyezetre.

Etnometodológiai konverzációelemzés	Beszédretorika
• Formális és strukturális megismerés iránti érdeklődés. • Az interaktív mechanizmusokra koncentrálnak. • Azokra a strukturális követelményekre koncentrálnak, amelyek feltétlenül szükségesek az interakció létrejöttéhez. Célja, hogy a formális struktúrák leírásával és szisztematizálásával megteremtsen egy eszköztárat. • A beszélgetés rendezettségére koncentrálnak.	• Tartalmi kérdések iránti érdeklődés. • Azokkal a mechanizmusokkal, praktikákkal és feltételekkel foglalkozik, amelyek általános társadalmi összefüggések és tények eredményei, és túlmutat a formális strukturális összefüggéseken. • A KE eszköztárat felhasználva tartalmi kérdésekre keres választ. Olyan általános társadalmi struktúrákat mutat be, amelyek az interakciós struktúrákban megjelennek. • A beszélgetés résztvevőinek munkájára koncentrálnak, és a sikeres kommunikáció feltételeit vizsgálja.

A beszédretorika Kallmeyer szerint interakcióelméletre épülő retorika. Nemcsak azt mutatja be, hogy hogyan manifesztálódnak retorikai stratégiák (a beszélgetőpartner befolyásolásának nyelvi stratégiái) a beszélgetés struktúrájában, hanem arra is választ keres, hogy a kontextus milyen módon határozza meg ezeknek a stratégiáknak a létrejöttét az interakció egészében, tehát milyen összefüggés van a nyelvi eljárások retorikai potenciálja és a kontextus adta lehetőségek között. Lényegében arról van szó, hogy a retorikai kérdésfeltevések újraértelmezhetők a KE empirikus módszereinek felhasználásával, mégpedig azáltal, hogy figyelembe vesszük mind az egyén cselekvésének beépülését a beszélgetés folyamatába, mind pedig az interakció tulajdonságainak hatását a beszélgetés résztvevőjének retorikai eljárásaira. A beszédretorikai elemzésekben a következő kritériumokat kell szem előtt tartani: az egyén cselekvése függ a másikkal való kooperálástól; a beszélgetés egy dinamikus folyamat, amely csak az adott szituációból adódó lehetőségekkel bír; a beszélgetés folyamatának ellenőrzése korlátozott. A beszélgetés résztvevői kettős feladatot látnak el: egyrészt alá kell rendelniük magukat a beszélgetés rendezettségére kényszerének, másrészt a rendelkezésre álló eszközöket fel kell használniuk érdekük megvalósítására. A beszédretorika deskriptív jellegű. Célja semmiképpen sem az, hogy normatív módon előírja a problémamegoldásban és konfliktuskezelésben használandó retorikai eljárásokat. Az elemzések alapján létrejött leírás azonban alapját képezheti normatív kommunikációkritikáknak.

1.3 A társadalmi pozicionálás elmélete

A társadalmi pozicionálás elmélete szerint a beszélgetőpartnerek cselekvési lehetőségének sikere azon múlik, milyen benyomást gyakorolnak egymásra nyelvi viselkedésük által az interakció folyamán. Ez a kölcsönös benyomáskeltés társadalmi kategóriák odaítélésével, vagy éppen megvonásával – tehát az egyénnek egy társadalmi identitáshoz való sorolásával – történik.

A társadalmi pozicionálás elméletét megelőlegező kérdésfeltevések elsőként Erving Goffman munkáiban (1967, 1971) láttak napvilágot. Goffman szerint az individuum fogalma – határozatlanságánál fogva – nem alkalmas a társadalmi interakció feltételeinek leírására, ezért a pontosabb definíció és az átláthatóság érdekében a *face* (image) (= arculat) és a *territorium* (= érvényességi kör) kategóriákat alkalmazza. Ezeket következőképpen definiálja:

1. A face (image) az individuum identitásának azon része, amellyel a társadalom tagja az adott interakció számára érvényes képet mutat fel magáról a társadalom többi tagja számára. Az egyénnek az önmagáról alkotott képe kifejeződhet különböző viselkedésmódokban, mint pl. a ruházkozásban, lakberendezésben, és a nyelvi viselkedésben is. A nyelvi önábrázolásból adódhatnak egyrészt jogok, hiszen mások elfogadják az én image-omat, illetve köteleességek, hiszen nekem is respektálnom kell mások image-át. Goffman utal rá, hogy adott interakcióban az image-unkat könnyen elvitathatja tőlünk beszélgetőpartnerünk, amennyiben nem érdemeljük ki viselkedésünkkel. Goffman szerint az interakció egyik alapvető strukturális jegye a beszélgetőpartnerek önábrázolásának kölcsönös elfogadása.
2. A territórium fogalma azon cselekvési lehetőségek összességét jelenti, amelyhez minden az interakcióban részt vevő egyénnek joga van. Goffman szerint a cselekvés érvényességi köre lehet egy állandó terület, köthető egy adott szituációhoz, vagy személyhez. A territóriummal járó jogok fő jellemzője, hogy ezek nem alapvetően tartósak, az egyénnek nem per se tulajdonságai, hanem a társadalmi együttélés jogintézményei.

Goffman az udvariassági rituálékkal foglalkozva arra a következtetésre jutott, hogy az image és a territórium megőrzése, megerősítése vagy megszüntetése céljából konvencionálisan szabályozott formák folyamatos cseréje történik a kommunikáció során. Egymás üdvözlése például a kölcsönös tisztelet kifejezése – egymás image-ának és territóriumának elismerése –, tehát pozitív rituálé. Az interakcióban természetesen rituális egyenlőtlenség, negatív rituálé is előfordulnak, amelyek kiküszöbölésére számos stratégiával rendelkezünk: a hibajavítás lehetőségével, indirekt beszédmóddal, szándékos kétértelműséggel stb.

Az etnometodológiai konverzációelemzésen belül többek között Sacks (1967, 1992), Jayyusi (1984), Wolf (1999) és Hausendorf (2000) munkái foglalkoznak részletesen a társadalmi kategorizálás és pozicionálás kérdésével.¹⁰ Amíg a társadalmi kategorizálás elméletét a konverzációelemzés kezdeti fázisában fejlesztették ki, addig a társadalmi pozicionálás elmélete csak a 90-es évektől kezdve került az érdeklődés középpontjába.

A társadalmi kategorizálás elméletén belül jelen tanulmányban Sacks és Hausendorf alapján csak a leglényegesebb módszertani alapelvekre és fogalmakra térek ki.¹¹

1. A társadalmi hovatartozás létrehozása és megteremtése olyan interaktív probléma, amelyet a beszélgetőpartnerek szisztematikus módon oldanak meg, ezért konkrét interakciós részletek alapján az elemző meg tudja mutatni, hogyan hozzák létre ily módon a beszélgetőpartnerek a társadalmi hovatartozást.
2. A hovatartozás kommunikatív konstrukciója során a beszélgetőpartnerek részben már létező kategóriákat aktivizálnak, másrészt új kategóriákat hoznak létre. A lényeg nem az, hogy milyen régi és új kategóriákat alkalmaznak a beszélők, hanem hogy miképpen hozzák létre ezek segítségével a kategoriális hovatartozást.

¹⁰ A szociálpszichológiai kutatásokban a társadalmi kategorizálás problémáját a sztereotípiakutatáson belül próbálják megválaszolni. Ezen irányzattal jelen dolgozatban nem foglalkozunk, hiszen feltevése, miszerint a hovatartozás nem más, mint pszichikai reprezentáció, ellentétben áll az etnometodológiai megközelítéssel, amely szerint a társadalmi kategorizálás egy interaktív-kommunikatív feladat, amely a beszélgetőpartnerek közös erőfeszítése nyomán jön létre. A szociálpszichológiai kutatásokhoz l. Graumann & Wintermantel (1989) és van Dijk (1984) írásait.

¹¹ Magyar nyelven részletes bevezetést találunk erről Iványi & Kertész & Máté (2002) és Iványi & Kertész & Marincez & Máté (2003) tanulmányaiban.

3. Sacks (1964/65) (1992: 40-48) szerint a beszélgetésben a résztvevők kategorizálása, egy adott társadalmi csoporthoz való hovatartozásuk létrehozása történhet
 - a. az ún. tagsági kategóriák ("membership categorization devices") aktivizálásával,
 - b. és bizonyos a kategóriákhoz tartozó predikátumok, cselekvésleírások ("category bound activities") által.
4. Az elemzés során a cél az, hogy leírjuk, milyen nyelvi struktúrákban jelenik meg a kategorizálás folyamata. Ha tehát feltételezzük, hogy a hovatartozás kifejezése egy a kommunikációban megoldandó feladat, akkor az elemzés célja annak leírása, mely eszközökkel oldható meg ez a feladat, és ezek az eszközök kimutathatók-e a nyelvi formák szintjén.¹²

Az előzőekben ismertetett elmélettel összefüggő, de azon túlmutató elmélet a társadalmi pozicionálás elmélete, mely vizsgálataim módszertani kiindulópontját adja. A társadalmi pozicionálás elmélete kevésbé szisztematikusan kidolgozott, mint a kategorizálásé, azonban máris két különböző irányzat (a konverzációelemzés Bielefeldi Iskolája és a beszédretorikai koncepció) látszik körvonalazódni a nyelvészeti palettán. Jelen dolgozat a beszédretorikai koncepciót követve és Wolf (1999: 73) definíciójára támaszkodva azt a módszertani elvet vallja, miszerint a társadalmi identitás az interakcióban azáltal jön létre, hogy bizonyos **nyelvi aktivitások** segítségével kölcsönösen társadalmi kategóriákat tulajdonítunk magunknak és egymásnak, abból a célból, hogy meghatározzuk saját magunk és egymás **cselekvéseinek feltételeit**, valamint ezen cselekvések **érvényességi területét**. Ezen a folyamaton társadalmi pozicionálást értünk.¹³ A beszédretorikán belül a társadalmi pozicionálás elmélete azt vizsgálja, hogyan jönnek létre azok a nyelvi aktivitások, amelyekkel társadalmi kategóriákat tulajdoníthatunk magunknak és másoknak, s a szöveggörnyezetben fellelhető mely nyelvi elemek implicálják a pozicionálás létrejöttét. A társadalmi pozicionálás elemzése három módszertani lépésben a következő kérdések megválaszolásával történik (vö. Wolf 1999: 69-70):

1. Hogyan jön létre egy adott identitáshoz való tartozás? Melyek azok az interaktív mechanizmusok, amelyek alapján a beszélőpartnerek olyan módon viselkednek, hogy ez megkönnyíti egy bizonyos kategóriába való besorolásukat? Bizonyos nyelvi elemeket mindig bevetnek a beszélőpartnerek, hogy kiderüljön a másik számára, miként akarnak érvényesülni. Melyek ezek?
2. A feladat, amelyet a pozicionálás ellát, összhangban van-e az interakcióban megoldandó célokkal?
3. Hogyan határozza meg a helyi interaktív szöveggörnyezet a társadalmi pozicionálás interakciót strukturáló implikációit, a résztvevők cselekvési lehetőségeit, a cselekvés céljának sikerét vagy sikertelenségét a tanúkihallgatásban?

¹² Hausendorf (2000) a társadalmi kategorizálás leírására létrehozott modellje a következőképpen néz ki. Ha feltételezzük, hogy a hovatartozás kommunikatív problémát jelent, akkor ez a probléma három összetevőből áll: egyrészt az interakcióban megoldandó feladatokból (hozzárendelés, jellemzés vagy értékelés), másrészt azokból az eszközökből, amelyeket a feladat végrehajtására a beszélőpartnerek bevetnek (kiemelés, csoportosítás, összehasonlítás, általánosítás stb.), végül azokból a nyelvi kifejezőeszközökből, amelyek által ezek az eszközök realizálódnak (ellipszis, csoportnevek, személyes névmások, hasonlító kötőszavak stb.). Vizsgálataimban a Hausendorf által kidolgozott fogalmi rendszerre annyiban támaszkodom, hogy leíró modelljének egyes eredményeit preexplikatív értelemben használom.

¹³ Wolf pontos definíciója szerint a társadalmi pozicionálás olyan interaktív nyelvi aktivitásokból áll, amelyekkel a beszélőpartnerek önmagukhoz és másokhoz bizonyos tulajdonságokat rendelnek azért, hogy egymás cselekvési lehetőségeit befolyásolják (Wolf 1999: 72).

Dolgozatom célja ismertetni, milyen eredményekkel jár a társadalmi pozicionálás eme elméletének alkalmazása egy bizonyos intézményspecifikus beszélgetéstípusra, a rendőrségi tanúkihallgatásra.

2 Elemzés

A következőkben röviden bemutatom a szövegtörzset, ezt követi a tanúkihallgatás általános ismérveinek és intézményes jellegének összefoglaló leírása egy szekvenciális elemzés kiértékelése alapján, amit részleteiben itt nem kívánok ismertetni. Ez után a fent ismertetett módszertani lépéseknek megfelelően arra keresek választ, hogyan jön létre egy társadalmi kategóriához való tartozás konkrétan a tanúkihallgatásban, s hogyan határozza meg az adott interaktív környezet a résztvevők cselekvési lehetőségeit, céljuk sikerét vagy sikertelenségét.

2.1 *A szövegtörzs bemutatása, tartalmának és intézményspecifikus ismérveinek jellemzése*

Az elemzés alapjául egy hanganyag formájában rögzített rendőrségi tanúkihallgatás transkripciója szolgál. A tanúkihallgatásra üzletszerűen elkövetett csalás büntettének alapos gyanúja miatt került sor. A beszélgetés résztvevői a kihallgató rendőrnő és a tanú, valamint jelen vannak még a hangfelvétel készítői és a gyanúsított ügyvédje. Jelen és más kihallgatások elemzésének ismeretében elmondható, a kihallgató tiszt mindig egyfajta taktikát követ, amely bár sohasem sablonos, mindig egyedi, vannak azonban olyan általános szabályai, amelyek minden kihallgatásra érvényesek. Ezen beszélgetéstípusok szerkezetét és a kihallgatások módszerének alapját egyrészt meghatározzák a büntetőeljárásról szóló törvény előírásai, amelyek alapján a kihallgató tiszt eljárnak, és a kriminalisztika által ajánlott bizonyos taktikai módszerek (vö. Illár (szerk.) 1993: 204).

A rendőrségi kihallgatásoknak vannak kötelezően előírt szakaszai. Ezek az általam vizsgált anyagban szinte kivétel nélkül mind előfordultak. A rendőrségi tanúkihallgatás felépítéséről – a szekvenciális elemzés eredményeinek ismeretében – a következőket mondhatjuk el:

1. A tulajdonképpeni kihallgatást megelőzi egy kötetlen beszélgetés. Ennek az a célja, hogy oldódjon a feszültség a nyomozó és a kihallgatott között.
2. Ezt követi a tényleges kihallgatás, amely két nagyobb egységből áll: először a kihallgatott személyével kapcsolatos kérdéseket tesznek fel, majd ezt követi a vallomástétel; kérdések intézése, bizonyítékok esetleges bemutatása és a vallomás menet közbeni ellenőrzése.
3. Mindezeket egy technikai feladat követi, a kihallgatás írásban történő rögzítése. Ezt a feladatot a kihallgató már a beszélgetés közben is végzi, megszakítva ezzel annak folyamatosságát.¹⁴

¹⁴ Komter (2001) részletesen elemzi 20 Amszterdamban felvett rendőrségi kihallgatás szekvenciális felépítését. A beszélgetést megszakító gépelés többször hosszú szüneteket eredményez a beszélgetésben. A gépeléssel egyidejűleg a rendőrtiszt feladata az, hogy megfogalmazza és átfogalmazza a hallottakat az írott jegyzőkönyv kívánalmainak. Komter szerint ezek a megfogalmazások a megelőző beszélgetés lényegének összefoglalásából, következtetéséből és parafrázisából állnak. Ezen kívül említést tesz őrző, törlő és transzformáló megfogalmazásokról is.

A dolgozatomban részletesen vizsgált kihallgatás három nagyobb egységből áll. A tulajdonképpeni kihallgatást megelőzi egy bevezető szakasz és követi egy lezáró rész.

A bevezető és lezáró szakasz mind hangnemét, mind beszédszerkesztését tekintve közelebb áll a hétköznapi beszélgetésekhez. Csupán egy dologban különböznek egymástól: amíg a bevezetőben a résztvevők a jogi diskurzusnak megfelelő szekvencia párban nyilatkoznak meg, tehát a kihallgató kérdez, a tanú pedig válaszol, addig a lezáró részben csak a tanú nyilatkozik meg egy történetmondás során. Mindkét rész hangneme közvetlen. A személyes hangvételre a következők utalnak:

1. A 9. sorban a kihallgató tiszt mintegy szerepéből kilépve sugallja a tanúnak, hogy mit érdemes válaszolnia a későbbiekben: *na(.) akkor ezt kell majd mondani (hahaha) jó? (ahaha)*
2. A tanú olyan kifejezéseket használ, amelyek nem illenek bele a jogi eljárás szigorúan tényközlő hangvételébe: *jó hát el fogom én (.) elfogom JÓ BŐven mondani itten az (-) arany szép lányoknak hogy tudjanak rolla (--) (21. sor)*
3. A tanú a lezáró rész történetmondásában olyan bizalmas információkat közöl, amelyek már nem tartoznak a kihallgatás tárgyához, azonban jogi relevanciával bírnak:
T: is (--) és aszt mondta hogy úgy próbáljam meg még egyszer felhívni, (-) hogy maffiával
K: ((gépelt))
T: agyonveret (-) és elvitt egy milliót(3.0) pedig gondolhattam volna mert VL is
K: ((gépelt))
T: agyonlőtte az apját (-) hogy ő kaphassa meg a SZ kórháznak a (-) felújítását- (343-350. sor)
4. Közvetlenséget sugall nonverbális viselkedésük is, a beszélgetést többször szakítja félbe nevetés.

A tényleges kihallgatás menetére elsősorban a kérdés-válasz párszekvenciák jellemzőek. A beszélőváltás rendje pre-allokált, legfőbb irányítóelv, hogy a kihallgató tiszt kérdez, a tanú a kérdést megvárva válaszol. Intézményi szerepéből adódóan a kihallgató tisztnek van joga a beszélőváltás megsértéséhez, pl. a tanú félbeszakításához, ami többször előfordul a beszélgetés során. A félbeszakítások funkciója a tanú megnyilatkozásának pontosítása és a jogilag releváns tartalom kiválasztása. Ezt mutatja a következő példa is, amelyben a kihallgató tiszt félbeszakítással vet véget a tanú megnyilatkozásának. Ennek oka, hogy miért nem érezte a tanú alkalmasnak a szöveggörnyezetet a maga által kezdeményezett beszédlépés váltásra, illetve a kihallgató miért folyamadt az agresszívnek és homlokzatfenyegetőnek minősülő félbeszakításhoz, a következőkben keresendő. A tanú egyrészt még nem érezte lezártnak az előző kérdésre adott válaszát – hogy milyen munkát végzett el számára a gyanúsított –, másrészt a kihallgató összegzését is pontatlannak találta, ezért pontosítani szeretne volna az információt. A kihallgató félbeszakítással jelezte, hogy számára ez nem érdekes tartalom, és újabb kérdést szegezett a tanúnak, figyelmen kívül hagyva annak pontosítását. Ez a művelet szimultán beszédhez vezet:

K: jó tehát akkor(3.0) térjünk vissza a vallomásrészre tehát akkor tudomásom szerint (-) ő KGYnak (.) szállított ön (-) faanyagot vagy illetve raklapot-
T: raklap ellemet
K: kapott öntől. (--) ez
T: kapo[tt]
K: [ez]
T: töllem

K: [hogy és mikor történt]

T: [ő azt összeszögelte] hát azt nem tudom megmondani dátumszerűen (-) vagy két éve. (129-139. sor)

A félbeszakítások funkciója másrészt annak megakadályozása, hogy a tanú eltérjen a főszekvenciától:

T: 20 25 ezer forint? nem tudom. hát benyúltam a zsebbe (-)
 én már másnapra nem emlékszem rá kinek adtam pénzt (---)

T: az én kezembe annyi pénz megfordul

K: hm a (-) mikor szállította ezt a raklapot (-) akkor fizette ön ki?

T: Igen (.) igen (13.0) (212-217. sor)

Mint ahogy utóbbi példa is mutatja, a félbeszakítás nem feltétlenül vezet párhuzamos beszédhez, ha a félbeszakított, mint ebben az esetben is, lemond a beszédhez való jogáról és átadja a szót.

Az elemzett kihallgatásra jellemző továbbá, hogy a tanú is gyakran él a félbeszakítás és a szimultán beszéd lehetőségével, akkor is, ha szerepe ezt elvileg nem engedi. Ez általában akkor fordul elő, amikor a kihallgató összegzi a tanú által elmondottakat és a tanú mindezt újra módosítja, még egyszer pontosítja.

A szekvenciális elemzés alapján összefoglalva a következő formai és tematikai ismérvek írhatók le, amelyek következtetni engednek e beszélgetéstípus intézményes jellegére:

1. Az intézmény egyik legfontosabb velejárója, hogy léteznek bizonyos, az intézmény által szabott szabályok arra nézve, hogyan kell eljárni egyes szituációkban. Mivel az intézmény képviselője a kihallgatottak számára ezeket a szabályokat nyilvánvalóvá teszi, ezért a beszélgetés során létezik egyfajta "rendbiztonság". A rendbiztonság tudata a cselekvések pragmatikai kiszámíthatóságát eredményezi, a másik cselekvési köre kiszámítható lesz.
2. A kommunikáció stílusára személytelenség, anonimitás jellemző. Ez leginkább a megszólításokban érhető tetten: a kihallgató tiszt például soha nem a nevéen szólítja a tanút, hanem mindig az adott szituációban betöltött szerepe szerint (*kérem a tanút hogy nyilatkozzon*), míg a tanú egyáltalán nem szólítja meg beszélgetőpartnerét.
3. A beszélgetés stílusát többnyire ritualizált, formalizált nyelv jellemzi. Ez leginkább a beszélgetés első részében figyelhető meg, ahol a kihallgató hivatalosan kihirdeti a kihallgatás kezdetét, majd ismerteti a tanú kötelességeit és jogait. Ebben a részben egyrészt a hétköznapi fogalmak formalizálása figyelhető meg:

K: közöltem hogy (.) a (-) tanúkihallgatás (-) KGY ellen üzletszerűen elkövetett csalás büntette (29-30. sor)

Másrészt a kihallgató beszédének szakrális karaktert kölcsönöznek az olyan elemek is, mint a jogi nyelvi stílusra jellemző funkciógés szerkezetek (*lehetőséget biztosít*), valamint a gyors, szünet nélküli beszéd, melyben túlnyomó többségben külkezdeményezéssel történő beszélőváltás fordul elő.

4. A beszélgetésben egyfajta aszimmetria figyelhető meg annak vonatkozásában, hogy hogyan verbalizálnak a beszélgetőpartnerek érzelmeiket. Amíg az intézmény képviselőjének nyelve érzelmentes és objektív, addig a tanú személyes érzelmeiket is közvetíti. A ki-

- hallgató azonban a már említett két keretbeszélgetésben mintegy mentesül az intézményi szerep alól és nonverbális módon, nevetéssel érzelmeket is közvetít.
5. Míg a köznyelvi kommunikációra jellemző a gazdaságosság, itt ennek pontosan az ellenkezője figyelhető meg. Számtalan a következőhöz hasonló példa figyelhető meg a beszélgetés során, amelyben a releváns tartalom kialakítása, a kölcsönös megértés szignalizálása a hétköznapi beszélgetésekhez képest jóval több időt vesz igénybe:

K: mennyi idő telt el?
 T: egy hét.
 K: egy hét? Hm(4.0) egy hét (-) telt (-) el öö és Gy.
 körülbelül (-)
 kom%: ((gép)) <<halkan> >
 K: mennyi (-) idő alatt (--) készítette el (.) a (.) fából (-) a
 raklapot, egy [hét]?
 T: [egy hét].
 K: [tehát] egy hét.
 T: egy hét (-) megcsinálta mer nem volt pénze szegénynek (23.0)
 (200-209. sor)

A kihallgatási jegyzőkönyv szempontjából releváns tartalmaknál a kihallgató tiszt többször visszakérdez vagy megismétli a már elhangzottakat. Ezen ismétlések több funkciót is betölthetnek. Megfigyelhetjük azt a típust, amikor a kihallgató a mondottak rögzítése közben félhangosan megismétli az adott tartalmat, mintegy a megértést demonstrálva, de az ismétlések a pontosítást is szolgálhatják, illetve a jogilag releváns információ szelektálását.¹⁵

2.2 Társadalmi pozicionálás és a pozicionálási törekvések feltárása

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy melyek azok az interaktív mechanizmusok, amelyek alapján a beszélgetőpartnerek számára felismerhetővé válik bizonyos társadalmi kategóriákhoz való tartozás. Rámutatok, melyek ezek az intézményi és egyéb kategóriák. Ennek célja az, hogy feltárjuk, hogyan fedezik fel a beszélgetés résztvevői az interakcióban betöltött szerepüket és ehhez kapcsolódó feladatukat, s azt, hogy milyen társalgási mechanizmusok igazgatják ezeket a feladatokat. További cél annak bemutatása, hogy milyen pozicionálási törekvés jellemzi az egyes beszéd szereplőket. Ennek során figyelembe veszem a társadalmi pozicionálás 1.3-ban ismertetett definícióját, mely szerint a társadalmi pozicionálás olyan retorikai eljárás, amelyben a beszélgetőpartnerek abból a célból kategorizálják önmagukat és a másikat, hogy ez által kontrollálják saját maguk és mások cselekvési lehetőségeit, és hogy keresztülvigyék akarataikat. Az elemzésben csupán a társadalmi kategorizálás azon nyelvi megjelenési formáira koncentrálok, ahol az adott kontextusban kiolvasható a pozicionálás előzménye, következménye, sikere vagy sikertelensége.

¹⁵ Komter 2001-ben 20 rendőrségi kihallgatás transzkripciója alapján arra a következtetésre jutott, hogy a rendőrök a kihallgatáskor két alapvető stratégiát követnek. Céljuk egyrészt kiválogatni azokat az információkat, amelyek a jogi eljárás szempontjából relevánsak ("legal relevance"). Másrészt nyelvi viselkedésükben megfigyelhető egyfajta intézményes bizonytalanság ("institutional distrust"), beszélgetőpartnerüket alapvetően potenciálisan megbízhatatlannak tartják, ezért ismétléseik célja az is, hogy leellenőrizzék az állítások igazságát (Komter 2001:6).

2.2.1 A kihallgató társadalmi pozicionálása

A kihallgató explicit módon kizárólag a társ kategorizálás mechanizmusával él. Explicit módon lexikai hozzárendeléssel kategorizálja beszélgetőpartnerét a kihallgatás bevezető szakaszában. Ebben a részben több alkalommal nevezi meg beszélgetőpartnerét tanúként. Először a kihallgatott nevéhez rendeli a beszélgetésben betöltendő szerepét (*SLZ (5.0) tanú*), majd a szerepnek a névhez való közvetlen hozzárendelése, azonosítása után már nem nevéen, hanem szerepében szólítja meg őt:

a jelenlévő tanút kérdezem (19. sor)
akkor (--) közlöm a (-)tanúval (.) (33. sor)
kérem a tanút hogy nyilatkozzon. (39. sor)
(-) tanúként ő közölnöm kell önnel (50. sor)

A kihallgató magát lexikai hozzárendeléssel egy helyen sem kategorizálja. Sem explicit önábrázolás, sem biografikus önábrázolás nem figyelhető meg részéről. A kihallgató saját szerepét – a tanúval szemben – lexikai utalással, pl. az intézmény megnevezése által, és főként bizonyos nyelvi interaktív mechanizmusok alkalmazása által tudatosítja, azaz az implicit önkategorizálás eszközével él. A "kihallgató" és a "tanú" kategóriák implicit módon, utalással történő kifejezése a kihallgató következő nyelvi aktivitásaiban figyelhető meg:

1. A **beszélgetéstípus megnevezése** által, amely többször lexikai hozzárendeléssel történik a kihallgatás kezdetekor, a személyes hangvételi bevezető beszélgetés után:
indulhat? (?) tehát akkor tanúkihallgatásról van szó (-) (18. sor)
adatai zártan történő kezelését kéri e a kihallgatás(.) során- (20. sor)
jó (-) akkor azt már közöltem hogy (.) a (-) tanúkihallgatás(-) KGY
ellen (29. sor)
tanúkihallgatás. (-) tanúként ő közölnöm kell önnel (50. sor)
2. A beszélgetés nyitószekvenciájában mind **figyelmeztetés** (*hát tudja hogy erről (-) számla meg ilyesmi kellett volna?(3.0)(1. sor)*) mind **felszólítás** (*na (.) akkor ezt kell majd mondani (9. sor)*)/ (*nem de hát nem de hát vigyázni kell azért mit mond (16. sor)*) előfordul a kihallgató részéről. A figyelmeztetésre, amely a beszélgetés első részében hangzott el, a tanú gyors visszacsatolással védekező választ próbál adni, amit a kihallgató azonban figyelmen kívül hagy. A felszólításkor, amely a későbbiekben következik, a tanú már pozitív recipiens jelzéssel veszi tudomásul az elhangzottakat, felismerve és elfogadva ez által a vele szemben támasztott szerepelvárást.
3. A kihallgató megnyilatkozásaira jellemző a **külkezdeményezéssel történő beszélőváltás** és a kérdés-válasz párszekvenciák során a **korábbi téma befejezésének és az új megállapításának joga**. A kérdés-válasz szekvencia párok felépítésére általában jellemző, hogy a tanú válaszai után hosszabb szünet következik, mialatt a kihallgató írásban megfogalmazza és rögzíti a hallottakat, továbbá hogy a szünetet a tanú az esetek többségében nyugodtan kivárja. A hétköznapi beszélgetésektől eltérően ezekben a kérdés-válasz párokban a válasz és a következő kérdés között akár több mint 10 másodperc szünet is eltelik, anélkül, hogy bármely szereplő megragadná a beszéd jogát.

1. T: s mivel ő (.) számlát nem tudott adni, (--) ami utólagosan derült ki, (4.0) így (.) én (-) kifizettem neki és tovább nem foglalkoztam vele (9.0)

2. K: *vele (--) egy kicsit részletesebben (.) mennyi volt*
 3. kom%: *<<halkan>>(gépelt)*
 6. K: *ez a faanyag amit szállított, (--) neki csak úgy*
 7. *[körülbelül] (174-180. sor)*

Megfigyelhetők azonban olyan kérdés-válasz szekvencia párok is, ahol a tanú kihasználja a rendelkezésre álló időt, és a kérdés témájától független történetmondásba kezd. Ezeket a történeteket a kihallgató kivétel nélkül figyelmen kívül hagyja. Erre utalnak a következő részben azok a beszélőváltó helyeket jelölő szünetek, ahol a kihallgatónak lehetősége lenne átvenni a beszéd jogát, de nem él ezzel a lehetőséggel, és egy következő kérdéssel új témát nyit. Érdekes módon a tanú rögtön, minden nehézség, tehát esetleges szünet, vagy visszakérdés nélkül átvált erre az új témára, azt a benyomást keltve, mintha maga sem tartotta volna fontosnak az addig elhangzottakat:

1. K: *tehát egyszerre fizette ki mind a két a szállítmányt és*
 2. *ez volt [összesen]*
 3. T: *[igen igen]*
 4. K: *20 ezer forint*
 5. T: *lényegébe ő anyagot semmit nem adott anyagot mindent*
 6. *én adtam ő csak összeSZEgezte (10.0) az én besütővasammal*
 7. *az én számommal szóval (.) mer ennek van egy jogvédelme (.)*
 8. *lényegébe (.) a (?)favédnél és öö (-) azt nekem kellett*
 9. *besütni (.) minden(-) és azt azt úgy kellett az én telephelyemre*
 10. *VISSZAvinni (.) mert csak onnan forgalmazhattam.*
 11. K: *hm (-) öö a raklapot illetve a fát is az ön (.) ifájával*
 12. *szállították.*
 13. T: *igen igen. XXXXX [rendszámú ifával] (226-238. sor)*

A szakirodalomban már rámutattak arra, többek között Heritage és Watson (1979), valamint Komter (2001) is, hogy lényeges különbség van az önként elmesélt történet ("volunteered story") és a kikényszerített történetmondás ("invited story") között. Az önként elmesélt történetben az elbeszélő kontrollálja a történet létrehozását, a kikényszerített történetmondáskor, mint ebben az esetben is, a befogadó, tehát a kihallgató rendez, irányítja a történetmondást, és arra kérdezi rá, amit hallani akar. A történetmondás kontrollálása fontos feladata a kihallgatónak, ugyanis ez által válogatja ki az elmondottak azon elemeit, amelyek kevésbé fontosak számára. A külkezdemenyezéssel történő beszélőváltás funkciója tehát a jogilag releváns vagy kevésbé releváns információ szelektálása. A kihallgatás további részében egyre sűrűsödik az előfordulása az említett aktivitásnak. Az új szekvencia nyitó egységet, a releváns tartalmi elem határát a kihallgató gyakran a *tehát, jó, hm, na, akkor* cezúrajelekkel fejezi ki.

4. Az előző aktivitás összefügg azzal a kihallgatásban megfigyelhető jelenséggel, hogy a kihallgató többször **megsérti a beszélőváltás rendjét** és **félbeszakítja** a tanút. Ennek célja elsősorban a tanú megnyilatkozásainak pontosítása, hogy a beszélgetésből készült dokumentum bizonyítékul szolgálhasson a büntetőjogi eljárásban. A pontosítás együtt jár egy-egy kifejezés gyakori megismétlésével. Ezen beszélgetéstípus ezért gyakran nem nevezhető nyelviileg gazdaságosnak (vö. 2.1 fejezet).
5. A kihallgató nyelvi aktivitására jellemző még a megelőző válasz vagy beszélgetés lényegének **ismételt megfogalmazása**, melynek célja egyrészt a megértés demonstrálása, másrészt az elhangzottak igazságának leellenőrzése. A tanú megnyilatkozásait követően a kihallgató több helyen összefoglalja, parafrazálja az elhangzottakat, vagy esetleg következ-

tetéseket von le azok alapján. Ilyenkor a tanúnak lehetősége van a beszélőváltás megsértésére, a félbeszakításra, mint például a 129. sorban, ahol a kihallgató röviden összegez: *jó tehát akkor (3.0) térjünk vissza a vallomásrészre tehát akkor tudomásom szerint(-) öö KGYNak (.) szállított ön (-) faanyagot vagy illetve raklapot-.* Ezt szakítja félbe pontosítással a tanú: *raklap ellemet.*

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az eddig felsorolt nyelvi aktivitások – tehát az explicit társ kategorizálás és az implicit ön- és társ kategorizálás – a kihallgató társadalmi pozicionálásának interaktív mechanizmusai (lexikai hozzárendelés, lexikai utalás, figyelmeztetés, felszólítás, külkezdeményezéssel történő beszélőváltás, félbeszakítás, ismétlés, összefoglalás, parafrazálás), amelyekkel az intézmény képviselőjeként megpróbálja befolyásolni a beszélgetőpartnerének cselekvési körét, hogy teljesüljenek az általa az interakcióban elvégzendő feladatok feltételei. El kell fogadtatnia beszélgetőpartnerével az általa ráosztott szerepet, az ebből adódó hierarchikus viszonyt és az ehhez a szerephez kapcsolódó feladatokat: például minél rövidebb idő alatt, minél hatékonyabban szolgáltatson a tanú az adott ügyben releváns, pontos információkat.

A beszélgetés első harmadában ugyan mindkét beszélgetőpartner részéről észrevehető pozicionálási törekvés, azonban csak a kihallgató részéről tekinthető a pozicionálás lezártnak és sikeresnek, ugyanis a tanúnak minden személyes megjegyzésére és tematikailag oda nem illő szekvenciájára félbeszakítással reagál. Azt pedig, hogy a félbeszakításoknak általában homlokzatfenyegető hatásuk van egy beszélgetésben, egyéb vizsgálatokból már jól tudjuk. A kihallgató pozicionálásának célja tehát a hierarchikus szereposztás megteremtése és megszilárdítása a beszélgetésben.

2.2.2 *A tanú társadalmi pozicionálása*

A tanú a beszélgetés első felében tanúsított sikertelen pozicionálási törekvései után elfogadja a rápozicionált "tanú" kategóriát és felismeri a vele szemben támasztott elvárásokat. Erre utalnak a kérdés – válasz szekvencia párokban hezitálás és szünet nélküli válaszadásai. Ugyanakkor túlpozicionálja szerepét azáltal, hogy nyelvi viselkedésével a "kézséges tanú" kategóriát rendeli önmagához. Ezen pozicionálási törekvés esetében kétségtelenül implicit önkategorizálásról van szó, melyet a következő jellemzők támasztanak alá:

1. A tanú túlzottan kooperatívnak mutatkozik a szünet nélküli válaszadásokban és a gyors visszacsatolásoknál.
2. A pontosítás érdekében többször félbeszakítja a kihallgató tisztet, és ez gyakran szimultán beszédhez vezet.
3. A beszélgetés több pontján próbál eltérni a főszekvenciától, így gyakoriak a főszekvenciát követő tematikailag oda nem illő mellékszekvenciák. Ezekben a részekben a tanú általában olyan információkat közöl, amelyekre az eljárás során nincs szükség, és ezt a kihallgató egyes esetekben félbeszakítással jelzi is.

Ezen nyelvi kifejezőeszközök a "tanú" kategóriájának célzatos túlhangsúlyozására utalnak, ezt a jelenséget az önkategorizálás túlpozicionálásának nevezem. Érdekes módon minden említett irreleváns mellékszekvenciában megfigyelhetők a tanú kategóriájától távol álló párhuzamos önkategorizálások. Bizonyos események ábrázolásán, biográfikus önábrázoláson valamint explicit kategorizálásán keresztül a "TB tulajdonos" és a "gyanúsított barátja" kategóriákat rendeli még a tanú önmagához. Felmerülhet a kérdés, mi motiválja a túlpozicionálást és az explicit önkategorizálást a tanú nyelvi viselkedésében? Hiszen a tanúnak ezek a mellékszék-

venciákban fellelhető pozicionálási próbálkozásai nem kompatibilisek a kihallgató által megteremtett kontextusból adódó implikációkkal, amelyek az effektívebb válaszadást segítik, ugyanakkor homlokzatfenyegető hatást keltenek az interakcióban. A korábbi kontextusban minden bizonnyal megjelent valamilyen zavar vagy esemény, és az implikálta ezeket a pozicionálási törekvéseket. A megelőző kontextus valamint a pozicionálási törekvések együttes vizsgálata azt mutatja, hogy a beszélgetés nyitó mondata, a kihallgató figyelmeztetést kifejező nyitó szekvenciája (*hát tudja hogy erről (-) számla meg ilyesmi kellett volna?(3.0)(1. sor)*) az, ami a később említett mellékszekvenciákat előidézi. Jogilag releváns tény ugyanis, hogy a tanú bármiféle hivatalos szerződés és számla nélkül alkalmazta a gyanúsítottat. Ezért a kihallgató figyelmeztetése következtében úgy érzi, hogy az a "tanú" kategóriáján kívül esetleg a "gyanúsított" kategóriát is rápozicionálhatja, és ezt a zavart akarja kiküszöbölni "a készséges tanú" kategóriájának túlpozicionálásával és a mellékszekvenciák pozicionálási próbálkozásaival.

A beszélgetés több pontján megfigyelhető, hogy a kihallgató által feltett kérdéshez tematikailag nem kapcsolódó mellékszekvenciákban a tanú érintőlegesen utal ártatlanságára, miszerint utólag tudta meg, hogy a gyanúsított nem tud számlát adni az elvégzett munkáról.

- T: *nem. (-) a következőképpen ment (-) öö először megegyeztünk hogy (-) csinálja (--)* de (.) árba nem egyeztünk meg, (-) én mikor mentem az áruér (-) mondtam neki (.) hogy na (.) rendbe van GY (-) akkor ennek (-) majd ennyi vagy annyi az ára (--) csináljuk a számlát, (--) új aszongya hát őneki nincs semmi ilyen papírja hogy ő számlát tudjon adni (--) én mondtam neki nézd ennyit kapol számla nélkül osz kész (--) azért hogy boldoguljál (-) legyen kenyérrevalód.
- K: *tehát KGY-vel először megegyeztünk hogy csinálni fogja- (-) folyamatosan?*
- T: *folyamatosan (.)igen*
- K: *(?) nekem árban akkor nem egyeztünk meg.*
- kom%: *((gépelt))*
- T: *igen mert általában akkor szoktunk megegyezni árba amikor megcsinálunk kettőt hármat és akkor meglássuk milyen a minőség(-) milyen (.) hogy áll hozzá a munkához (-) nem e úgy van hogy (-) széthasgassa a deszkát aztán tűzrevalónak használja el (.) vagy pedig azt mondja hogy széthasgattam és háromszor négyszer bemutatta ugyanazt. (-) szóval azt meg kell nézni hogy kinek ad ki az ember bérmunkát*
- K: *(3.0)*
- kom%: *((gépelt))*
- T: *nagyot lehet bukni.*
- K: *(3.0) csak (-) utólag derült ki, hogy öö GY nem tud számlát adni nekem.*
- kom%: *((gépelt))*
- T: *nem tud számlát adni, (--)* így én tovább munkát nem adtam neki
- K: *(13.0) jó. (-) kereste önt a GY utána? Később? (--)*
- T: *tartottu[k mi a kapcsolatot]*
- K: *[a két szállítás] után*
- T: *tovább (--)* mi tartottuk a kapcsolatot tovább nem haragudott ő énrám (.) én se órá (-) tartottuk a kapcsolatot lényegébe a pénzt én (--) majdnem úgy mondván nem is a munkabér fejébe adtam neki hanem (-) azt mondtam nesze itt van kapol ennyit osz (?) búcsú. (12.0)

- K: jó hm továbbiakban van-e tudomása arról (-) hogy a (-) KGY gyártott-e valakinek még (--) raklapot' ()
 T: NEM tudom. (--) nem tudom. (-) GY elkerült (.) először valahova (-) O (.) vagy S-en túl valahova aztán elkerült C-re (-)(243-283. sor)

Önmaga ártatlanságának pozicionálása ebben az esetben azért tekinthető hatástalannak és sikertelennek, mert a kihallgató részéről nincs semmilyen kontextusból adódó utalás arra, hogy az intézmény gyanúsítottként próbálná őt kategorizálni. A felsorolt példákban tehát kontextuálisan irreleváns, indokolatlan a tanú védekező jellegű túlpozicionálása.

3 Összefoglalás és kitekintés

Az elemzés alapján a következők mondhatók el a társadalmi pozicionálásról és intézményspecifikus jegyeiről:

1. A beszélgetőpartnerek pozicionálási törekvései a beszélgetést két részre osztják. A kihallgatás első felében elsősorban a kihallgató tiszt részéről figyelhető meg társadalmi pozicionálás explicit társ kategorizálás és implicit ön- és társ kategorizálás révén. Ezek a pozicionálási eljárások addig figyelhetők meg, amíg céljukat a tanú fel nem ismeri, és sikerüket interaktívan nem jelzi, tehát amíg el nem fogadja a hierarchikus hatalmi felépítést és szereposztást. A beszélgetés második részében a tanú pozicionálási törekvései kizárólag ennek a hatalmi konstrukciónak a fenntartására irányulnak. A kihallgatónak szüksége is van rá, hogy bizonyos kontrollmechanizmusokkal (leggyakrabban külkezdemenyezéssel történő beszélőváltással) éljen, ugyanis a hierarchikus hatalmi viszony kialakítása után a tanú gyakran vet be védekező jellegű pozicionálásokat, melyek tematikailag eltérő mellékszekvenciákat eredményeznek, hátráltatva ez által a kihallgató tiszt munkáját és akadályozva a kihallgatás menetét.
2. Amíg a kihallgató tiszt társadalmi pozicionálását a társpozicionáló részvételi mód jellemzi, addig a tanú kizárólag az önpozicionálás eszközeivel él.
3. Amíg a hétköznapi kommunikáció során megfigyelt társadalmi pozicionálást a kategorizálások egyfajta dinamikája és változatossága jellemzi – tehát egy pozicionálási folyamat során a beszélgetőpartnerek több kategóriát is rendelhetnek önmagukhoz – addig az intézményspecifikus kommunikációban nagyon nehéz kibújni az alárendelt szerepben lévő beszélgetőpartnernek a rá pozicionált szerepből. A beszélgetésrészletekből kiderült, minden kontextuális utalás ellenére sem alakulhatott át a "tanú" kategória "gyanúsított" kategóriává.

A társadalmi pozicionálás további, szisztematikus beszédretorikai vizsgálata az intézményes kommunikáció beszélgetéstípusaiban a következő eredményekkel járhat:

1. Ha az elemzésekben a társadalmi pozicionálás intézményes jellemzőin kívül feltárjuk annak beszédstrukturáló implikációit is, akkor tipikus beszélgetésszerkezetek illetve intézményspecifikus dialógustípusok szerkezetének miértjét értjük meg.
2. Ha részletesen vizsgáljuk a pozicionálás sikerét vagy sikertelenségét, akkor választ kaphatunk arra, hogy a kihallgatás során elmondott történet mely ábrázolása érvényesült, és ez mennyiben befolyásolta a beszélgetés egészének végkifejletét, valamint a jogi eljárás tulajdonképpeni célját, a ténykonstitúciót.

Alkalmazott átírási jelek:

Átfedések és párhuzamos beszéd:	[]
Szünetek:	mikroszünet: (.)
	Rövid, közepes és becsült hosszabb szünet: (-), (--), (---)
	Becsült szünet másodpercben: (2.0)
Nyújtás:	:, :: (a nyújtás hossza szerint)
Hezitációs jel:	öö
Hangerő:	Bőven
Intonáció:	emelkedő: ?
	közepesen emelkedő: ,
	lebegő: -
	eső: .
Non-verbális események:	(())
Értelmező kommentárok:	kom% <<halkan> > az érvényesség megadásával
Érthetetlen részek:	(?)
Tulajdonnevek rövidítése:	SLZ

Irodalom

- Bergmann, J.R. (1988): *Ethnomethodologie und Konversationsanalyse. Kurseinheit 1-3*. Fernuniversität – Gesamthochschule – in Hagen. Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften.
- Bergmann, J.R. (1994): Ethnomethodologische Konversationsanalyse. In: Fritz, G. & Hundsnurscher, F. (Hrsg.): *Handbuch der Dialoganalyse*. Tübingen: Niemeyer, 3-16.
- Becker-Mrotzek, M. (1999): *Diskursforschung und Kommunikation*. Heidelberg: Julius Groos.
- Deppermann, A. (1999): *Gespräche analysieren. Eine Einführung in konversationsanalytische Methoden*. Opladen: Leske+Budrich.
- Deppermann, A. (2001): Gesprächsanalyse als explikative Konstruktion. Ein Plädoyer für eine reflexive ethnomethodologische Konversationsanalyse. In: Iványi, Zs. & Kertész, A. (Hrsg.): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 43-73.
- Goffman, E. (1967): *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Anchor Books.
- Goffman, E. (1972): *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, E. (1974): *Das Individuum im öffentlichen Austausch*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Grießhaber, W. (2001): Verfahren und Tendenzen der funktional-pragmatischen Diskursanalyse. Vom Speiserestaurant zum Cybercafé. In: Iványi, Zs. & Kertész, A. (Hrsg.): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 75-95.
- Graumann, C.F. & Wintermantel, M. (1989): Discriminatory Speech Acts: A Functional Approach. In: Bar-Tal, D., Graumann, C.F., Kruglanski, A.W. & Stroebe, W. (eds.): *Stereotypes and Prejudice: Chancing Conceptions*. New York: Springer, 184-204.

- Gulich, E. & Kotschi, Th. (1995): Discourse Production in Oral Communication. A Study Based on French. In: Quasthoff, U.M. (Hrsg.): *Aspects of Oral Communication*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 30-66. (Német fordításban: 1994. *Textherstellungsverfahren in mündlicher Kommunikation. Ein Beitrag am Beispiel des Französischen*. Kézirat, Bielefeld.)
- Hausendorf, H. (2000): *Zugehörigkeit durch Sprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Heritage, J.C. & Watson, D.R. (1979): Formulations as Conversational Objects. In: Psathas, G. (ed.): *Everyday Language. Studies in Ethnomethodology*. New York: Irvington, 123-162.
- Hoffmann, L. (1983): Kommunikation vor Gericht: Zum Forschungsstand. *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 24, 7-28.
- Hoffmann, L. (1983): *Kommunikation vor Gericht*. Tübingen. Narr.
- Illár, S. (szerk.) (1993): *Krimináltaktika. Jegyzet a Rendőrtiszti Főiskola hallgatói részére*. Rendőrtiszti Főiskola.
- Iványi, Zs. (2000): A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* II/3, 52-64.
- Iványi, Zs. (2001): A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125, 74-93.
- Iványi, Zs. & Kertész, A. (Hrsg.) (2001): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Iványi, Zs., Kertész, A., Marinecz, K. & Máté N. (2003): A társadalmi kategorizálás grammatikája és pragmatikája. *Modern Filológiai Közlemények* V/1, 5-24.
- Iványi, Zs., Kertész, A. & Máté N. (2002): A társadalmi kategorizálás nyelvi eszközei a "Grüne Gentechnik" c. korpuszban. In: Andor, J., Benkes, Zs. & Bókay, A. (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest: Tinta, 269-292.
- Jayyusi, L. (1984): *Categorization and the moral order*. Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Kallmeyer, W. (Hrsg.) (1996): *Gesprächsrhetorik. Rhetorische Verfahren im Gesprächsprozess*. Tübingen: Narr.
- Keim, I. (2001): Klatsch und Tratsch als lustvolles Gruppenerlebnis. Eine ethnographisch-soziolinguistische Studie. In: Iványi, Zs. & Kertész, A. (Hrsg.): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 131-155.
- Komter, M. L. (2001): The construction of evidence in a police interrogation. *Droit et Société* 48, 1-29 (<http://www.reds.msh-paris.fr/publications/revue/sommaire/48sum.htm>)
- Maibauer, J. (2001): *Pragmatik*. Tübingen: Stauffenburg.
- Levinson, S. C. (2000): *Pragmatik*. Tübingen: Niemeyer.
- Sacks, H. (1967): The search for help: no one to turn to. In: Shneidman, E.S. (ed.): *Essays in self-destruction*. New York: Science House, 203-223.
- Sacks, H. (1992): *Lectures on conversation*. (ed. by Gail Jefferson) Oxford: Blackwell.

- Selting, M. et al. (1998): Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem (GAT). *Linguistische Berichte* 173, 91-122.
- Schiffrin, D., Tannen, D. & Hamilton, H.E. (eds.) (2001): *The handbook of discourse analysis*. Oxford: Blackwell.
- Schmitt, R. (2001): Von der Videoaufzeichnung zum Konzept "Interaktives Führungshandeln": Methodische Probleme einer inhaltlich orientierten Gesprächsanalyse. *Gesprächsforschung – Online-Zeitschrift zur verbalen Interaktion* 2, 141-192.
(www.gespraechsforschung-ozs.de)
- Van Dijk, T.A. (1984): *Prejudice in discourse*. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins.
- Wolf, R. (1999): Soziale Positionierung im Gespräch. *Deutsche Sprache* 1, 69-95.